

Magyarság és európaiság 1896 és 1996 között

VAJDA GYÖRGY
MIHÁLY

Született 1914-ben Bártfán. A József Attila Tudományegyetem emeritus professzora, az Akadémia laureátusa, a Bayreuth-i Egyetem tiszteletbeli doktora; 1982 és 1985 között a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság elnöke volt.

**Európa és
Magyarország**

Kiindulásul vessünk egy pillantást Magyarország helyzetére Európában a millenium és a millicentenárium idején.

Száz évvel ezelőtt Magyarország egyik fele — kiterjedését tekintve valamivel nagyobb fele — volt az Osztrák-Magyar Monarchiának. Önálló alkotmánnyal rendelkezett, önálló parlamentje, önálló kormánya intézte az ügyeit, és az csak a Szent István koronáját viselő uralkodónak tartozott felelősséggel. Az ország a kiegyezés után felvirágzott, amit nemcsak magas hozamú fölművelése és ugrásszerűen fejlődő ipara bizonyított, hanem népszaporulata is. A magyarányú kivándorlás ellenére az ország lakosságának lélekszáma 1880 és 1900 között évi 1%-kal nőtt, úgyhogy 1880-ban csaknem 14 millióra, 1900-ban pedig már csaknem 17 millióra emelkedett, Horvát-Szlavóniával együtt 19 millióra. Ebből kerekén 9 millió vallotta magát magyarnak, 10 millió pedig németek, szlovákok, románok, horvátok és szerbek mint a magyarral együtt fő nemzetek között oszlott meg. A területileg a Kárpátok medencéjét betöltő ország vezetői tehát a történelmi múltira hivatkozva tekintették a királyságot Magyar Királyságnak. A honfoglalás ezredik és a kereszténység felvételének 900. évfordulóját ünnepelve nem volt kétséges, hogy az ország „európai”, kultúrája legalább kilencszáz éve európai kultúra, irodalma, művészete az európai irodalom és művészet része, építészete pedig — hiszen egy évszázad múltán még mindig azt csodáljuk — az európai építészet élvonalában áll.

„Európa”, elsősorban Nyugat-Európa viszont nem sokat tudott a büszke és öntudatos vezető rétegekkel rendelkező Magyar Királyságról, még a létéről is alig. Hiszen az országnak nem volt önálló külképviselete, pénze, hadserege. Az Osztrák-Magyar Monarchia e közös ügyei korlátozták Magyarország önállóságát, noha növelték az egész Monarchia nemzetközi súlyát. Úgyhogy amikor a Monarchia darabokra esett, Magyarország létét és „külön” létét egyszerűen magyarázni kellett a békekötésről tárgyaló nyugat-európai politikusok előtt.

A milleniumi Magyarország tehát Európa részének tekintette magát, de „Európa” nem tudott Magyarország „külön”-létéről, csak az Osztrák-Magyar Monarchia széthullásáról.

A „külön” létet azóta kellett bizonyítania, és még azt is, hogy ez a „lét” európai. A honfoglalás 1100 éves fordulóján naponta hallunk arról, hogy Magyarország „Európába” törekszik.

Hát eddig hol volt?

Európai magyarság

Szűcs Jenő a *Bibó-émlékkönyvben* széles perspektívájú tanulmányt közölt. Felvázolta a középkortól kezdve a Nyugat társadalmi fejlődés-struktúráit, amelyeket Magyarország átvett, de a századok folyamán a Kelet erőterében kelet-közép-európaivá „torzított”. Szűcs Jenő Bibó István elemzése alapján jutott arra az álláspontra, hogy „míg Európa két szélső régiója megcsinálta a maga forradalmát — a Nyugat a 16-18. században, a Kelet a 20. században —, a köztes régió, benne Magyarország, csak bukott forradalmakat, félforradalmakat ismert”. Még 1945-ben is csak „kívülről” és nem saját erejéből, azaz „alulról” jutott (akkor is csak rövid időre) „a forradalom és a demokrácia lehetőségeihez”. Ez igaz. Kétségbevonhatatlanok Bibó István elemzése is a „kelet-európai kisállamok nyomorúságáról”, fejlődésük zsákutcáiról és ellentmondásairól.

De ha tekintetbe vesszük azt, hogy a trianoni békekötés ropant megrázkódtatása ellenére az ország egy évtized alatt konszolidálódott, és hogy a II. világháború előkészületei közepette még csaknem egy évtizedig tovább tudta őrizni, sőt némiképpen gyarapítani kulturális hagyományait, hogy a külső és belső szélsőjobboldali nyomás ellenére még egészen a háború utolsó fél évéig fenn tudta tartani a törvényesség némi maradványait, hogy a háború után azonnal megpróbált a demokrácia útjára lépni, hogy 1956-ban elsőnek lépett fel a szovjet-szocialista rendszer ellen, hogy még a „negyven esztendő” sötétségében is őrzött valamit a nyugatias struktúrákból — nem ugyan, természetesen, a hivatalos politika színterén, de a magánélet és a kulturális élet szféráiban —, akkor megállapíthatjuk, hogy az 1880-as években neki-lendült „európai” fejlődés rajtahagyta a nyomát a későbbi elszürkült és elnyomorodott korszakon, korszakokon. A keleti németeknek igazuk volt, amikor Magyarországot a „legvidámabb barakknak” nevezték a szocialista táboron belül az 1956-ot követő évtizedekben. A Szovjetunióból jövő látogatóink és kollegáink úgy érezték magukat nálunk, hogy „Nyugatra” jöttek, pedig közülünk is csak kevesen jutottak ki úgy „Nyugatra”, hogy annak ízeit megízlelhették, és levegőjét látszólag egyenrangú félként szívhatták volna.

És még kevesebben ébredtek rá arra, hogy szükségtelen kisebbségi érzésekkel eltelve szégyenkezni amiatt, hogy honnan jöttek, hogy nem kell állandóan bizonyítani, nem kell versengeni és lihegni a „nyugati” elismertetésért. Mert nem Nyugaton érték el „Európát”, hanem *Európából érkeztek ők is, annak egy másik régiójából.*

Közép-európaiság

Amit Szűcs Jenő Európa három nagy régiójáról írt, amit Bibó Istvántól örökölve Közép-Kelet-Európának nevezett, a kelet-euró-

pai nagyhatalmi tömb felbomlása és meggyengülése után napjainkra egyértelműen Közép-Európává lépett elő, ha ez előlépést jelent. Mert nem a név a lényeg, nem az elnevezés, hanem az, amit Szűcs Jenő, ha némi — politikai vagy tudományos — tartózkodással olyan világosan kimondott: itt egy másfajta világról, Európa harmadik, „köztes” régiójáról van szó. Ez sem nem Nyugat, sem nem Kelet. A kettő között helyezkedik el mentalitásban is. „Mitteleuropa” néven vonult be a történelmi szótárba, 1915-ben, amikor Friedrich Neumann ilyen című könyve megjelent. Az olaszok még ma is ezen a néven nevezik, és nem egyszerűen földrajzi, hanem szellemi valóságot értenek rajta.

Földrajzilag ugyanis — ezt Jacques le Rider, Közép-Európa francia kutatója mondta egy nemrégén tartott előadásában — „Mitteleuropa” területe a történelem folyamán változott. 1915-ben, a régi világháború második évében a központi hatalmak elhelyezkedési területét jelentette. Tehát legalább annyira politikai, mint földrajzi fogalom volt. Azóta, s főként a II. világháború utáni években, amikor Németország nyugati megszállás alá került fele szellemében, mentalitásában (még konyhájában is) erősen „elnyugatiasodott”, Közép-Európa súlypontja keletre toldódott, és ma körülbelül a 20. keleti hosszúsági fok két oldalán helyezkedik el. Hazánkat e hosszúsági fok vonala észak-déli irányban kettévágja, így földrajzilag Közép-Európa középvonalában vagyunk. Északra tőlünk Kelet-Szlovákia és a délkör által ugyancsak szinte kettévágott Lengyelország, délre a Vajdasággal kezdődő és a Balkán nyugati csücskébe szorult Albániával végződő Szerbia, a maradék Jugoszlávia helyezkedik el.

**Közép-európaiság a
harmincas években**

Bartók Bélát az, hogy a magyar, a szlovák, a román, a szerb a bolgár stb. népzene kincseit egyaránt gyűjtötte, nemcsak európai és magyar zenésze, hanem közép-európaivá is avatta. Az 1930-as évek közép-európai szellemi mozgalmát tükröző és hordozó folyóirat, az Apollo, Bartók indításaiból táplálkozott, és az ő zenéjében találta meg a magyar és a közép-európai népek zenei kifejezésének rokonságát. Egyre többen kezdték megérteni a '30-as években, miért „egy a hangja” Dunának, Oltnak, s hogy ez nem csupán költői ábránd vagy politikai vágyalom, hanem történelmi valóság. Bartók hangsúlyozta, hogy a közép- és kelet-európai kis népek között ősi, szoros és önálló érületi egység van, a nyugati kultúrhatás a magyar és a szomszédos népek zenei művelődésének csak a felső rétegébe hatolt be — legalábbis akkor még csak oda.

A '30-as évek a Közép-Európa gondolat nagy fellendülését hozták. A budapesti egyetem francia filológiájának professzora, Eckhardt Ferenc egy magas nemzetközi fórumon, az összehasonlító irodalomtudomány első, Budapesten tartott kongresszusán (1931) közös közép-európai vonások érvényesülését bizonyította a régió irodalmaiban. Az elveszett naiv eposz keresése, a pogány

mitológia felfedezése vagy megalkotása, az őskeresés az ókor vagy a középkor nagy népei között, a népköltészeti hatás befogadása, felhasználása és továbbfejlesztése stb. mind közös vonás. Németh László 1932-ben Közép-Európa rovatot indított — az előbbiektől nem függetlenül — a *Tanú*-ban, ámbar Közép-Európáról alkotott fogalma egyelőre nem volt tiszta. Határait a Szovjetuniótól a Rajnáig terjesztette ki, később összébb húzta. Arról írt, hogy tanulja a szomszéd népek nyelvét. Arne Novák cseh irodalomtörténetét olvasva ráébredt, mennyi a hasonlóság a magyar és a cseh irodalom fejlődése között. Többnyelvű folyóiratról ábrándozott, hogy azzal szervezetiesen kapcsolja össze a közép-európai kis népek irodalmát. A magyart tartotta arra a legalkalmasabbnak, hogy benne lobbanjon fel a német és az orosz hatalmi tömb közé zárt népek és népecskék közös öntudata. Íme, a harmadik régió Kelet és Nyugat között, amelynek meglétét ma szemlélhetően konstatáljuk, csak éppen az ott lakó népek közös öntudata fog nehezen lángot. Jelenleg is lényegében csak verseny folyik azért, ki milyen „osztályzatot” kap, hogy annak alapján bekerülhessen a közös „nyugati iskolába”.

Mi a magyar?

A '30-as évekkel, a fasizmus előretörése idején a Közép-Európa gondolat megbénult. A kisállamok függetlenségét a nagyhatalmak, amelyek körülvették őket, nem tartották tiszteletben, a Nyugat pedig egyelőre tehetetlennek bizonyult. Lehet, hogy éppen a megsemmisítő veszélytől való félelem készítette Közép-Európa és benne Magyarország szellemi elitjét arra, hogy különösen hangsúlyozza „Európához” való tartozását, amin a Nyugatot, de még a németeket is értette a rettegett orosz-szovjet hatalommal szemben. Ezért kapott hangsúlyt az Európa-gondolat a közép-európaival szemben a '30-as években és a '40-es évek elején. Még 1939-ben adott ki Szekfű Gyula egy gyűjteményes kötetet a Magyar Szemle Társaság nemes humanizmusának jegyében, amelyet a kor legtisztább elméi töltöttek meg írásaikkal. Babits, Ravasz László, Keresztury Dezső, Zolnai Béla, Kodály Zoltán írt bele másokkal együtt. A veszélyérzetben felszínre törő európai magyarság szemléje volt ez, amelynek előszavában Szekfű elmondhatta, „benne nép és nemzet, történet és Európa, magas és mély kultúra, test és lélek és szellem, tenyészet és szervezett társadalom egymást felváltó, egymásba fonódó működését” próbálták megrajzolni. A humánus értékek hasonló mentése jegyében adta ki 1938-tól kezdve az egész háború folyamán a debreceni professzor, Hankiss János hazai és külföldi irodalomtudósokat nyomdafestékhez juttató, Helicon című folyóiratát, amely csaknem a háború végéig megjelent. Amsterdam állt a címlapján mint megjelenési hely, és szerkesztőbizottságában az irodalomtudomány jeles nyugat-európai képviselői szerepeltek, de Debrecenben nyomták, és onnan jutott el titkos ösvényeken a velünk hivatalosan ellenséges országokba is.

Az 1956-os forradalom
után

A hitleri német ellenőrzés alatt sem szakadt meg tehát a kapcsolat a demokratikus világgal, Hankiss 1942-ben *Európa és a magyar irodalom* címen jelentetett meg könyvet. Turóczy-Trostler József budapesti germanista professzor már a háború után, 1946-ban a magyar irodalom „európaizálódásáról” érkezett, amíg még lehetett. 1956-ig azután ez „európai” kapcsolatok emlegetése megszűnt, ámbár kutatásuk csendben folyt tovább.

Nem szeretném az olvasót további részletekkel terhelni, amelyek azt bizonyítanák, hogy a magyar értelmiségből a legsötétebb időkben sem vezett ki — minden hazai elzártság és szovjet propaganda ellenére — a „magyarság” és az „európaiság” összefüggésének és egységének a tudata: nem is tudnám a bizonyítékok bonyolult szárait felfejteni. Az 1956-tal megnyíló, előbb szerény, majd fokozatosan bővülő lehetőségek a teljes szellemi bebörtönzés után a világban való újra-tájékozódásra olyan vágy-energiákat szabadítottak fel, hogy semmiféle hivatalos fék nem bizonyult elég hatásosnak maradéktalan visszafogásukra. Nemcsak az '56-os emigrációból beszivárgó információkra gondolok, hanem arra, ami itthon adódott — legalábbis az általam ismert területen, az irodalomban, a Nagyvilág közleményeiben, a PEN-Club látogatói, sőt az Írószövetség révén is olykor. Magyarország — Lengyelországgal és 1968-ig Csehszlovákiával együtt — a hivatalos politika ellenére a (korlátozott) szellemi szabadság országa lett. A magyar értelmiség akkor is, mint ma, megtalálta a kibúvókat, a „kiskapukat”, sőt alighanem aktívabban és főként összetartóbban működött. Egy régi osztrák Amerika-járó (Charles Sealsfield, illetve Karl Postl a neve) őszinte csodálattal írta le a mettemichi rendszer idején, amikor legalább annyira kellett vigyázni minden kimondott szóra, kritikai megjegyzésre, mint századunkban a szovjet uralom alatt, hogy a magyar arisztokrácia asztalánál szabadon folyt a szó, szabadon mertek véleményt nyilvánítani a baráti társaságok egymásban bízó tagjai. A magyar értelmiség krémje örökölte ezt a tulajdonságot az egykori arisztokráciától. A véleménynyilvánítás lehetősége — még ha egymással érületileg összetartozók között is csupán — a demokratikus szabadság kelléke, vagyis első feltétele. A magyarság szellemi elitje a sötétség évei alatt is „Európában” élt, és nem most jött rá, hogy oda kell törekednie.

„Magyar központú”
Közép-Európa

Két példával szeretném befejezni. Az egyik Hamvas Béla példája, akit ma sokat olvasnak és csodálnak, de aki már (és még) 1959-ben meg tudta írni *Az öt géniuszt*, miközben fizikai munkából tartotta fenn magát. Máig érvényesen (és a tőle megszokott álmokba merülve) írta le akkor a „magyarközpontú” Közép-Európát, amelyben nem volt orosz-szovjet megszállás.

A magyar dél-nyugat a napsütötte horvát és olasz tenger géniuszával érintkezik, a nyugat az osztrák és német géniusszal, az észak a szlovák és még tovább a lengyel mentalitás-rokonság helye, és a természeté, „amely itt minden civilizációnál erősebb”. Az

Alföld keleti része és Erdély már határos Bizánc géniuszával, s lehet, hogy románra s magyarra egyaránt értendő, amikor Hamvas azt írja, „azon, hogy van erdélyi arculat és jelleg, sohasem lehet vitatkozni”. Az öt géniusz Közép-Európája után tovább tágul a kör, egész Európára kiterjed, majd ismét visszatér magyar földre, hogy elmondhassa: csak három olyan géniusz van Európában, amelynek hazánkban nincs nyoma. Az egyik a Szicíliában és Dél-Spanyolországban jelenlevő afrikai, a másik az északon ható sarkvidéki, a harmadik az atlanti, amely az óceán mindkét (angol, ír, francia, spanyol, portugál) szegélye fölött lebeg. Hamvas makacsul Magyarországon és makacsul Európában élt: ezen belül Közép-Európában.

A másik példa egy könyvsorozat, amely Budapesten jelent meg az Akadémiai Kiadónál angol és francia nyelven, az Akadémia Irodalomtudományi Intézetének gondozásában, 1973 és 1988 között (addig 9 kötet). Akkor — miért, miért nem — átadták egy nagynevű holland kiadónak, amely azóta két kötetet tudott kihozni. (Lehet, e pillanatban már hármat.) A kötetek a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság égisze alatt készülnek, illetve készültek magyar szervezésben Európa és Amerika különböző egyetemlein: kettő pedig az Irodalomtudományi Intézetben állt elő. Ott is, mint másutt, nemzetközi szerzőgárdával, e kettő francia nyelven. A vállalkozás francia kezdeményezésre indult 1964-ben, a tervek 1967-re nálunk készültek el, a további munkát még tizenöt évig magyar központtal egy nemzetközi bizottság irányította és az irányítja ma is. És ez nem az egyetlen ilyen „európai” munka. Címe — angolból és franciából magyarra fordítva — *Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története. A felvilágosodás közép- és kelet-európai történetére térnek ki a mátrafüredi nemzetközi konferenciák anyagát tartalmazó kötetek a '70-es és '80-as évekből. Az „európai irodalomtörténet” kötetei, amelyekről fentebb szóltunk, a világ valamennyi nagy könyvtárában megtalálhatók.*

Mindez csupán az irodalomtudomány műhelyéből került elő, annak is csak egy része. A történelem, a jogtudomány, az élettudományok, a természettudományok sem tettek kevesebbet.

Magyarság és európaiság 1896 és 1996 között éppúgy összetartozott Közép-Európán belül és túl annak határain, mint ahogy össze fog tartozni a jövőben is. Szent István óta Európában élünk, és ott fogunk élni, amíg élünk.